

a bűvár itt hagyott
minket, álomhalászok.
Holnap is merülünk;
öltözzünk be a halálhoz!

(2009. 1.)

GYARMATI GYÖRGY

Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989

(Részlet)

I. Az elit és a kommunista fogalom viszonya

Négy megjegyzés kívánczik a referátum elejére a fogalomhasználat, illetve a kommunista hatalmi elit általános jellemzői tekintetében. Ezeket tömör kijelentéseként teszem meg. Árnyaltabb és okadatoltabb kifejtésére most éppúgy nincs terünk, mint ahogy a korszak egyes alperiódusainak elittablója is csak a lényegi elemekre koncentrálni vázlat.

1. Az elit fogalom használata nem egyértelmű a kommunista diktatúrákkal foglalkozó diskurzusban. Leginkább azért nem, mert az e körben tárgyalt szűk társadalmi csoport tagjai, illetve reprezentánsai sem tulajdonosi szempontból, sem képzettségi szempontból nem sorolhatók sem a régi rend kései korszakának művelt arisztokratái, sem pedig az ún. polgári kori előkelőségek közé. (Versus: tulajdonosi vagy tudáselit: Notabilitäten des Besitzbürgertum oder Bildungsbürgertum.) A különbségtétel egy mindmáig keveredő ketős nézőpontból következik. A kommunista rendszerek létrejöttének és működésének ideológiai önelgitimálása éppen a hatalomváltás társadalmi reprezentálása okán utasította el a korábbi elitekkel való közösségvállalást. Általában is egy markáns elitellenességet, illetve egalitarianizmust képviselt. A munkás, illetve paraszti származás vált elvileg megkívánt pedigrévé, aki pedig ezt nem tudta felmutatni, annak – úgymond – a munkásmozgalom „tisztítótűzében” kellett megigazulnia: megszabadulni a „polgári származás”, illetve habitus stigmáitól. A visszatekintő kritikai megközelítések ugyanakkor a polgári kori evolutív mintát tekintik zsinórmértéknek, elfeledve, hogy az is csak egyik történelmi formaváltozata volt az elit(ek) rekrutálódásának.¹ Az averzió ugyanakkor – azt gyanítjuk – nem feltétlenül a tudományos megismerés óhatatlanul kritikai természetéből fakad. A kutatás szempontjából releváns kíváncsiságba mintha beszüremlene a rendszerrel szembeni morális vagy ideológiai elutasítás is. Ezzel párosulva egyfajta intellektuális arisztokratizmus is kitapintható a kommunista elitvizsgálatoknak az iskolázottságot, illetve az „eredeti foglalkozást” firtató kérdésfeltevéseiben.² Ezért is szükséges jelezni, hogy a dolgozat egyfelől funkcionális és releváns vizsgálati kategóriának tekinti a kommunista elit, illetve az ehhez tartozó pártelit fogalmát, másfelől, hogy a továbbiakban a magyarországi kommunista hatalmi elit – vázlatos – jellemzését tekinti tárgyának.

2. Részben a fentiekből következik, hogy esetenként magát az elit kifejezést is inadekvátnak tekintik a kommunista pártegyeduralom notabilitásainak leírására. Ebből eredően szoktak volt körülrást alkalmazni: „a pártvezetés legfelső köre”, illetve – ennél némileg tágabb szociológiai halmazt magában foglalva – a nómenklátúra kifejezés terjedt el. Ezekhez képest az előbbi, a pártvezetés legfelső köre az, amit a referátum elitként – pontosabban hatalmi elitként – fog azonosítani. Az utóbbi, a nómenklátúra elnevezés ennél egyfelől tágabb, másfelől karakterében is különböző szociológiai halmazt jelöl.³ A nómenklatúraba tartozók ugyanis azok voltak, akiket különböző szintű pártforumok neveztek ki, egy hierarchikusan tagolt ún. „hatásköri lista” alapján. Ebbe a körbe mindazok beletartoztak, akik – a német politikai szociológia fogalomalkotása szerint – a Kaderverwaltung vagy Kaderbürokratie tagjai voltak.⁴ (Mindkettő fordítható káderigazgatásnak.) Ezen garnitúra felső, vékony rétege ugyan már érintkezhet a kommunista hatalmi elitbe tartozókkal, ugyanakkor az utóbbiakat

épp a legfelső szintű döntési jogosultság határolja el a nómenklatúrától. Az elit és a nómenklatúra közötti státuskülönbség esetünkben a következőképpen definiálható: a kommunista hatalmi elitbe azok tartoztak, akik kinevezték az alsóbb szinten kinevezendők kinevezőit. Más közelítésben azok tekinthetők a kommunista hatalmi elitbe tartozóknak, akik a felső szintű párt- és államhatalmi pozíciók rendszerspecifikus „összecsúsása”, átfedése, illetve viszontbiztosítása következtében kettős vagy akár ennél is több, multipozicionális státust mondhatnak magukénak. Mivel a pártállam felépítése, működési rendje hierarchikusan tagolt, az ilyen multipozicionális státusok alsóbb szinteken is – egyre növekvő számban – előfordulnak, ismétlődnek. Utóbbiak alkothatnak egyfajta helyi-területi vagy éppen közép-szintű (megyei) elitet, de a rendszer egészében ez utóbbiak csak a nómenklatúra különböző szintjeit jelentik. Azért, mert státusba kerülésük a kommunista hatalmi elit hierarchikus rendben delegált „kinevezési mechanizmusának” a része.

3. A pártvezetés legfelső köre – a kisajátított anyagi és kulturális javak birtokosaként – funkcionális helyzetét és akaratervényesítését tekintve hatalmi elitként tevékenykedett. A kommunista hatalmi elit kiválasztódását, viselkedését maga a rendszer kondicionálta, úgy persze, hogy ezen elit határozta meg magát a rendszert – annak működési sajátosságait – is. Ezzel a tautológiával elsődlegesen a rendszer zártságára utalok. Minden társadalmi alrendszerben (politika, gazdaság, kultúra stb.) felszámolta a magántulajdont, erőszakkal kiiktatta a sokféleséget, a funkcionális autonómiákat, a „versenyhelyzetet”, és viselkedett monopolhelyzetben lévő hatalmi elitként. Ezt a monopolhelyzetet egy „kettős birtoklás” jellemezte: egyfelől úgy viselkedett, mint az államosított gazdasági, kulturális és infrastrukturális-kommunikációs javak „kollektív”, de egyedüli birtokosa (Besitzer), másfelől ugyan ezen szűk csoport, a pártelit irányította-szervezte a társadalom mindennapi tevékenységét. De a társadalom tagjai egzisztenciájukat tekintve szintén – idővel – teljes körűen államosított alattvalók voltak. Ezen államosított társadalom tagjainak nem volt – nem lehetett – a rendszer mechanizmusán kívüli „privát” egzisztenciája. Azaz a hatalmi elit a jelen levő népesség egyedeinek egzisztenciáját is „kollektíve” birtokolta, lényegében rendszerbe kötött alattvalóvá degradálta a társadalom (szinte) egészét. Mindemelllett a hatalmi elit az elkonzumált, „kollektivizált” javakat sajátjaként is konzumálta, majd az idő előrehaladtával – egy részük – személyes tulajdonként teaurálta is.

4. A kommunista hatalmi elit tagjai a pártállam centralizált intézményrendszerében csereszabatos módon kerülhettek az egyes alrendszerek legkülönbözőbb vezető pozícióiba. Másképp fogalmazva – és pejoratív felhangja ellenére is funkcionálisan jellemezve – jolly jokerek voltak, akiknek delegálása (megbízása) során mindvégig elsődleges szelekciós szempont volt az ideokratikus rendszerhűség. Egyelőre csak általánosan igyekeztünk ezt érzékeltetni a rendszerpiramis fentebbi ábráján. A kommunista pártgyeduralom mindent saját ellenőrzése alá vont ugyan, de megőrizte a társadalomszervezés „ágazati” alrendszereit. Ugyanakkor viszont két további új jellemzővel kiegészülve – mondhatnánk azt is, hogy megterhelve – működött a rendszer. Az egyik, hogy mindegyik tradicionális alrendszer (gazdaság, kultúra, társadalom) mögé odailleszthetnénk a politika kifejezést is. Egyszerűen azért, mert minden legalább olyan mértékben volt politikafüggő, mint amennyire funkcionális elnevezésének próbált megfelelni. A másik az, hogy épp a legfelsőbb irányítási szinten – azaz a most előtérbe állított elitbe tartozás tekintetében – indifferens volt az adott csúcspozícióba kinevezett hozzáértése, mert elsődlegesen a pártakarat adott területen történő érvényre juttatása volt a vele szembeni elsődleges elvárás. Csak példaként előzve meg az alábbi leírást: lehetett valaki, mint Ilku Pál, az ötvenes évek második felében a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke, majd honvédelmi miniszterhelyettes, utána pedig a hatvanas évek elejétől – 12 éven át – művelődésügyi miniszter, s ugyanezen időszakban egyúttal az MSZMP Politikai Bizottságának póttagja is. A nómenklatúra mezőnyében már tucatjával lehetne hasonló példákat említeni, de maradjunk egy közös fogantatású karriercsokornál: a Rákosi-korszak politikai rendőrségének obszitos tisztjeit a fenti példához hasonlóan vezényelte a Kádár-kori párt bizalma színház- vagy éppen könyvkiadó-igazgatónak, illetve a rádió és televízió elnöki székébe. Erre vonatkozik – az ábrán is jelzett –

csereszabatos káder kifejezés, illetve az, hogy elitbe (és nómenklatúrába) tartozásuk elsődlegesen „megbízhatóságukon”, rendszerhűségükön nyugodott, s nem – vagy alig – volt jelentősége a funkcionális hozzáértésnek. Ilyen értelemben a magyarországi kommunista hatalmi elit jelenlegi leírása során politikai meghatározottságukra koncentrálunk, és mellőzzük – a hasonlóképpen figyelmet érdemlő – sokszínű társadalomtörténeti jellemzőik számbavételét. [...]

(2009. 3.)

JEGYZETEK

1. Az európai korai keresztény királyságok létrejötte idején korántsem volt rendszeridegen, hogy a király kíséretéhez tartozó „zászlós urak”, világi és egyházi főméltóságok viselői írástudatlanok, vagy teológiai végzettség nélküliek voltak, miközben adományozott beneficiumaik és udvari tisztségeik révén alkották az akkori hatalmi elitet. A keresztény-rendi uralom, illetve a kommunista uralmi rendszer összevethető annyiban, hogy mindkettő ideológiavezérelt politikai hatalomátvétel közepette zajlott. Ehhez képest az előbbi esetben is több generáció – és több évszázad! – elteltével váltak majd a Beszterelit státusúak egyben Bildungselitté is. Magyarország esetében még minden további nélkül ide sorolható a Mátyás király nevével fémjelzett reneszánsz időszak – több mint négyszáz évvel a keresztény királyság létrejötte után.

2. Ez ahhoz hasonló, mint amikor a polgárosodás folyamatának vizsgálata során – a közismert bonmot szerint – úgymond nem illik rákérdezni az első egymillió eredetére. Azaz a polgárnak mondott, liberális és „szekularizált” társadalomszervezés – melynek során a gazdasági és kulturális elitpozíciókat „hatalom kívüliként” megszerezve a „harmadik rend” konvertálja gazdasági és intellektuális tőkéjét a politikai uralom megszerzésére, és ezzel válik egy része „hatalmi elitte” is – nem más, mint az elit rekrutálódásának egy másik történelmi formaváltozata.

3. *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Szerk Nyíró András. Interart, Bp., 1990; T. Varga György – Szakadát István: *Íme a nómenklatúrák*. Társadalmi Szemle, 1992. 3. 73–95; Szakadát István: *Káderforgó. A hatásköri listák elemzése*. Társadalmi Szemle, 1992. 8–9. 97–120.

4. Bálint Balla: *Kaderverwaltung*. FEV. Stuttgart, 1992; Bálint Balla: *Bürokratie oder Kaderverwaltung*. Zeitschrift für Soziologie, 1973. 2. 47–76; Gyarmati György: *A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években*. Valóság, 1991. 2. 51–63.

GYÁNI GÁBOR

Demokrácia – hatalom

Az elit fogalma és történelmi változékonysága

(Részlet)

„A nagy pártok vezetőinek felelőssége volna, hogy híveiket átvezessék a modern demokráciába. A jobboldal vezére ilyesmire semmi készséget nem mutat. A baloldal vezére kiszolgáltatta magát azoknak, akiket pártja modernizálása érdekében semlegesítenie kellene.”¹ A mai magyarországi demokratikus politika „nyomorúságos állapotát” elemző írásból való fenti kijelentés arra emlékeztet, ahogyan Bibó István vetette fel az elit társadalom iránti felelősségének kérdését hat és fél évtizeddel korábban. Az elit „legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon”.² Erre pedig csak olyan elit alkalmas Bibó szerint, amely stabil (van tehát kellő önbizalma és elfogulatlan), egyúttal a társadalom támogatását is élvezzi, tekintve hogy „olyan eleven társadalmi közmeggyőződés” rejlik azon értékelési rend mögött, amely az elit kiválasztásáról kezeskedik, „mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészeiben elismeri”.³

Mind Kis, mind Bibó, ez a két demokrata politikai gondolkodó egyöntetűen hitet tesz tehát az elit hatalmi létjogosultsága és pozitív társadalmi szerepe mellett, amikor koruk vitális problémáira keresi a megoldást. Hogyan fér össze vajon demokrácia és elit, amelyek – látszatra – kibékíthetetlen viszonyban állnak egymással? Utóbb Bibó maga is élesebben megfogalmazza a problémát, midőn a demokrácia körülményei közt oligarchizálódó elit hatalom veszedelmét taglalja, még ha némileg elvont formában is. Korábban azt vallotta, a hatalom demokratizmusát a hatalmak elválasztásának elve és gyakorlata (a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom önálló intézményesülése) garantálja. Nem egészen érzéketlen ugyan már ekkor sem a hatalomkoncentráció veszélyével szemben, ezt az állam növekvő gazdasági beavatkozásaként, az információ állami monopolizálásaként, valamint a bürok-